

JOG ÉS PSZICHOLÓGIA

Pataki Ferenc

az MTA rendes tagja
pataki.ferenc@upcmail.hu

I.

A xx. század elején (1908-ban) látott napvilágot a Harvardra meghívott neves német pszichológus, Hugo Münsterberg könyve a tanúvallomások lélektanáról (*On the Witness Stand*). Ezt az eseményt szokás a pszichológia és a jogtudomány „kézfogójaként” számon tartani. Időközben ez a kapcsolat alaposan kibővült, és megszilárdult. Mivel a jogszerű viszonyok keresztül-kasul átszövik a társadalmi lét minden szféráját, a jogi jelenségek csaknem valamennyi jelentős társadalomtudomány érdeklődését felkeltették. De a jogtudomány elméleti művelői és gyakorlati alkalmazói is ráeszméltek diszciplínájuk mindenoldalú nyitottságára. Az *inter- és multidiszciplinaritás* termékeny divathulláma új és új lendületet adott az effajta – egymást támogató – törekvéseknek.

Napjainkra a „pszichológia és jog” témaköre *önálló és intézményesült* szubdiszciplína lett e két – önmagában is szerteágazó – tudományterület határvidékén. Az Amerikai Pszichológiai Társaság (APA) 41. tagozata „Amerikai Pszichológia–Jog Társaság” néven működik. Szakfolyóiratokat ad ki (*Law and Human Behavior, Public Policy and Law*); konferenciákat szervez; együttműködik európai testvérszervezeteivel. Hála a jogi és a bölcsészkarok együttműködésének, ma már

több amerikai egyetemen szakosodni lehet a „jog és pszichológia” témakör valamely részterületére. Ennek megfelelő tanszékek szerveződtek; tan- és kézikönyvek, szöveggyűjtemények jelennek meg.

A számos részletre kiterjeszkedő oktatást és kutatást rendszerint két vezető tematikus irányra tagolják: *törvényszéki pszichológiára* és *jogpszichológiára*. Az előbbi a joggyakorlat tárgyává vált személy életútjával (szocializációjával), karakterjellemzőivel és magatartásával foglalkozik (jogkövetés, kriminalitás, agresszió, beszámíthatóság, patológikus tünetek). Hazánkban főképpen a kriminálpszichológia művelői tanulmányozzák az ide vágó jelenségeket. Az utóbb említett irány a jogalkotási, jogalkalmazási és jogérvényesülési folyamatok pszichológiai tényezőit és meghatározóit vizsgálja (esküdtszéki és bírói döntések, a szankciók hatékonysága, a tanúvallomások hitele, a jogtudat állapota, a jogi szabályozás illetékességi köre). Napjainkban alig áttekinthető bőségben áradnak a kutatási eredmények, és a nyomukban született gyakorlatias reformjavaslatok. Ezeket a szakfolyóiratok, tematikus enciklopédiák (Cutler, 2008), valamint az újabb tankönyvek (Kapardis, 2010) rendre hozzáférhetővé teszik.

Bár hazánkban még nem alakultak ki az interdiszciplináris együttműködés – iméntiekhez hasonló – *intézményes* formái, mégis rá-

bukkanhatunk értékes kezdeményekre és úttörő teljesítményekre a jog és egyes társadalomtudományok érintkezési pontjain. Ez egyúttal arról is tanúskodik, hogy a pszichológia – nem az egyetlen – ám mégis mellőzhetetlen *társadalomtudománya* a jognak, beleértve a lélektan minden fontos témakörét: a kognitív pszichológiától a társadalomlélektanig.

Sajó András figyelmét a „jogkövetés jelenségének szinte nyomasztó elhanyagoltsága” terelte a *jogkövető magatartás* módszeres vizsgálatára (Sajó, 1980). A „magatartás” kategóriája a pszichológiában is kitüntetett fontosságú, de a szociológia is él vele. Ezért a szerzőnek igénybe kellett vennie a szociálpszichológiai és szociológiai ismereteket is a kiemelt jelenség mértékadó elemzéséhez. Sajó monográfiája, miközben egybehangzott a jogtudomány újabb nemzetközi törekvéseivel, hozzájárult a jogi „belterjesség” enyhítéséhez s a jog tudományközi fogékonyságának erősödéséhez. Ezt a szálát szötte tovább újabb munkája (Sajó, 1988), amely a társadalmi jogi változás folyamatait és mechanizmusait vizsgálta. Egészen természetes, hogy a jogkövetést érintő fejtegetéseiben kitüntetett szerephez jut a *norma* fogalma. Mint írja: „A jog csak jogi nyelven, azaz jogi normákban tud beszélni, vagyis mindent magatartási szabályként, a hipotézis – a diszpozíció [vagyis a magatartási szabály P. F.] – jogkövetkezmény hármasságában fejez ki.” (Sajó, 1980, 92–93.) Tüstént hozzátelhetjük: az etika és a köznapi erkölcs is a normák nyelvén beszél.

Tárkány Szűcs Ernő *Magyar jogi népszokások* című művében (Tárkány-Szűcs, 1981) a társadalomnéprajz művelőjeként nyúl a jogszerű – ám hagyományvezérelte – viselkedésszabályozás kérdéseire. *Jogi népszokásokon* azokat a szabályokat és szabályrendszereket érti, „amelyeket a lakosság túlnyomó

többsége magatartásának kötelező normájaként ... magáénak vallott, alkalmazott”, és érvényesülését ki is kényszerítette (Tárkány-Szűcs, 1981, 7–8.).

A kiváló erdélyi történész, Akadémiánk immár elhunyt külső tagja, Imreh István *A törvényhozó székellyfalu* című művében (Imreh, 1983) XVI–XIX. századi *székely falutörvényeket* adott közre, részletesen elemezvén születésüket és funkcióikat. A faluközösségek által jóváhagyott „helyi alkotmányok” 1581 és 1846 között születtek. A falutörvény „a százados együttélés során kicsiszolódott normák foglalata”, vagyis „a gondolkodást, a magatartást és az azt kormányzó értékítéleteket közvetítő hagyományok világa.” (Imreh, 1983, 5.) A jogtörténész Hajdú Lajos munkái a jog *történeti dimenziójának* elmélyítésével járultak hozzá a jogtudomány látóhatárának tágításához (Hajdú, 1983, 1996).

2.

Ezek az alkalmi példák arra is utalnak, hogy a jog és a társadalomtudományok – s közöttük a pszichológia – kapcsolata eddig is érvényesült a honi tudományosságban. Mindemellett célszerű lehet szót ejteni e kapcsolatok egynemely időszerű kérdéséről. Így témánkhoz is közelebb férközhetünk.

A *tudományközi együttműködésben* többfajta logika érvényesülhet. Olykor pusztán nyomon követjük valamely határos tudomány fogalmi apparátusának és eredményeinek alakulását, s latolgatjuk: mifajta érvényességük van azoknak a magunk tudománya számára. Máskor mi kínáljuk fel együttműködésre tudományos „portékánkat”, keresvén a jelenségtani és fogalmi érintkezési pontokat. Újabb törekvést képvisel a *tárgyközpontú* (másként: projektelvű) multidiszciplináris együttműködés. Ilyenkor nem a merev disz-

ciplináris keretek logikája diktálja az együttműködés módozatait, hanem a kiszemelt *komplex társadalmi jelenség* természete. Ilyen volt a 80-as évtizedben a hazai deviáns magatartásformák („társadalmi beilleszkedési zavarok”) tanulmányozása és a kívánatos cselekvési programok kidolgozása (Lásd Andorka et al., 1986; Münnich – Moksony, 1994). Hasonló stratégia érvényesülhet olyan bonyolult és konfliktusteli jelenségek és folyamatok elemzésében, mint a család alakváltozásai, a korrupció, az interetnikai viszonyok, a jog autoritása, a jogtudat állapota és hasonlók.

A *jogalkotási és jogalkalmazási* műveletek különösképpen rászorulnak remélt és elvárt hatásaik gyakorlati ellenőrzésére. Bár mindig van tapasztalati kiindulópontjuk és hátterük, rendre spekulatív *előfeltevésekkel* élnek. Eszerint a büntetés általában a szankcionálás szigorítása („három csapás”) növelni fogja azok elrettentő erejét. A gyűlöletbeszéd büntetése enyhíti a társadalmi agresszió hevességét. A halálbüntetés tilalma erősíti az emberi élet értékének szellemét. A nagyobb szigor nevelő hatású lesz a fiatalkorúakra; edzi felelősségtudatukat.

Am, amint az effajta feltevések immár normatív alakban megjelennek a társadalomban, rendszerint kiszámíthatatlan *egyéni reakciók halmazát* váltják ki. Ezeknek lehetnek ugyan jellemző tendenciáik, de beválásuk tárgyvilágos értékelése szinte mindig vitákra ad alkalmat. Ezeknek egyik lehetséges forrása és az eszmecserék meddőségének gyakori oka: *egyetlen* diszciplína nézőpontjának *kizárólagossá* tétele.

A tudományközi együttműködésnek – így a jog és a pszichológia termékeny kölcsönhatásának – alighanem az a legígéretesebb útja, amikor valamely közös érdeklődésre számot tartó jelenség megismerésére és kezelésére

alkalmas *kategóriák és fogalmak értelmezése* is közös vállalkozás lesz. A továbbiakban ezt a megfontolást kívánjuk szemléltetni egy kézenfekvő példán.

3.

Már eddig is érzékeltetni szándékoztunk, hogy valahányszor a társadalmi viselkedésszabályozásra és szimbolikus rendszereire fordul a szó, elkerülhetetlenül rábukkanunk a *norma, a normativitás* kategóriájára, és pedig függetlenül attól, mely társadalomtudományról beszélünk. A jognak – mint láttuk – egyenesen „anyanyelve” a normatív beszédmód. Bármily különös legyen is, jóllehet a részleges (jogi, erkölcsi, tradicionális, érintkezési, csoport- és észlelési) normákról léteznek közép-szintű elméletek, nélkülözni kényszerülünk a *társadalmi normativitás általános, átfogó elméletét* és annak kapcsolatát a konkrét viselkedéssel.

Ez a helyzet annál is inkább talányos, mivel a társadalmi viselkedésszabályozási rendszerek – szokások, rítusok és hagyományok, erkölcs, jog, pragmatikus jelrendszerek el egészen a konvenciókig és a rangjelzésekig – bonyolult módon szövődnek össze, és utalnak egymásra. A manapság sokszor és joggal panasztolt *jogi túlszabályozás*, a jog „túlterhelése” aligha érthető meg másként, mint a tradíció és az erkölcs, s a hozzájuk kapcsolódó szankcionálási mód (közvélemény) rohamos térvesztésének fonákjaként: a modernizációs folyamatokért fizetett „árként”. Így azután korunk állama lépten-nyomon arra kényszerül, hogy megtapasztalja Montesquieu szavainak igazát: jaj annak az államnak, amely eltűri, hogy büntetlenül megszegjék törvényeit. De vajon mire terjedhetne ki a társadalmi *normativitás multidiszciplináris elmélete*? Természetesen ehelyt csak vázlatra szorítkozhatunk.

Minden norma – tekintet nélkül közelebbi természetére – kategorikus *követelés* vagy *tiltás* alakjában („Ne ölj!”), illetve „Szeresd felebarátodat...!”) *preferatív* (előnyben részesítő) *viselkedést* követel az egyéntől. A norma szükségképpen *értékképzeteket* képvisel; bennük gyökerezik. (A tisztán mennyiségi viszonyokat kifejező technikai normáktól vagy a használati utasításoktól és szabályzatoktól most eltekintünk.) A jogi normákat megalapozó értéktételezések áttekintése érdekes önálló vállalkozás lehetne, hiszen szervesen egybe kellene kapcsolnia az állampolgári jogok, a személyes szabadság, a közjó és az államérdek fogalmaiban rejlő értékmozzanatokat.

Most csupán azt húzzuk alá, hogy az értékek mindig az *elvont általánosság* nyelvén fogalmazódnak; nem adnak kézzelfogható útbaigazítást a *konkrét viselkedési aktusra* vonatkozóan. A normák rendeltetése éppenséggel az, hogy közvetítsenek az értékek elvont általánossága és az *egyedi élethelyzetekben* preferálandó viselkedés között. A humanizmus eszméje s benne az élet tisztelete kétségtelenül alapvető értéknek minősül. Ám ahhoz, hogy életteli és működőképes legyen, konkrét normák egész füzérének kell hozzá kapcsolódnia: az imént idézett bibliai parancsoktól kezdve az idegengyűlölet tilalmán át az érintkezés kultúrájáig.

A *szokáscelexekvésekben* és az *izlésben* is érvényesülnek preferenciák. Inkább ilyen, mint olyan kozmetikumot vagy fogkrémet használunk; meghatározott ételt kedvelünk; inkább ilyen, mint olyan zenei stílust hallgatunk szívesebben. Ezeknek a preferenciáinknak is lehet lappangó értékmozzanatuk, mint a divatkövetés, presztízsteremtés, egészségóvás vagy az attraktivitás növelése. Ezek azonban általában kívül esnek a társadalmi normatív szabályozás hatókörén, mivel be vannak zár-

va az intimszférába, és társas-személyközi következményeik is korlátozottak.

A mindenkori társadalom normatív rendjének elemei sajátos – az eredetükre is fényt vető – folytonos sort (kontínuumot) alkotnak: a „puhább”, szokásszerű rítusoktól és hagyományoktól az erkölcsi normákon és funkcionális jelrendszereken át egészen az erősen formalizált, államhatalmi szankciókkal alátámasztott jogi normáig terjednek. E sor egyes szakaszai mind a normák *észlelhetősége* (társadalmi láthatósága) és formalizáltsága, mind pedig a hozzájuk rendelt *szankcionálási módok* és *szankcionáló ágensek* (vagyis érvényesülésük legitimálása és kikényszerítése) tekintetében különböznek egymástól. Ennélfogva társadalmi tekintélyük és közvéleményalakító erejük is eltér.

Szokás- és hagyománynormák, rítusok létrejönnek minden többé-kevésbé tartós emberi csoportban. Fennmaradásukat és tovább-származtatásukat a szájhagyomány, s mindezekelőtt a tapasztalt és tekintélyes tagok szemléletes *magatartásmintája* biztosítja. Szankcionálásuk forrása a *közvélemény* működéséből és a *tekintélyi személyek* autoritásából ered. A hagyománynormák szükségképpen feltételezik a szilárd és életteli közösségi kapcsolatokat. Alkalmasan szemlélhettük ezt a székely faluközösségek és a még érvényes jogi népszokások példáján. A modernizáció szülte individualizáció felszámolja a hagyományos – jobbára falusi-paraszti – közösségek lételeméit; így azok elveszítik viselkedésszabályozó hatalmukat. A néphagyomány alakzatai folklorisztikus forogatókönyvekké válnak, s ebbéli minőségükben egyre inkább *identitásképző* rendeltetést teljesítenek.

Az *erkölcsi normák* – eredjenek bár természetesen vagy evlágai forrásból – szinte mindig világosan kifejezett alakot öltenek: erkölcsi

parancsok, deklarációk, erkölcselméleti rendszerek képében jelennek meg. Egyebek közt ezért is fogalmazódik meg újra és újra az igény: tanítsanak az iskolákban etikai ismereteket. *A mit és hogyan* körül azonban súlyos viták folynak. Az idevágó kérdéseket közvetlenül érintik a szekularizáció fejleményei, jóllehet ezek nem feltétlenül járnak együtt a vallásos érzület háttérbe szorulásával. A közvélemény általános funkcióvesztéséhez azonban az erkölcsi megítélésre hivatott egyházi instanciák és a hívő közösség csökkenő szerepe is hozzájárul. Így áll elő a már említett közállapot: a (polgári és büntető-) jog a *társadalmi szankcionálás* szinte egyetlen eszköze marad. A jogász az utómodern társadalmak univerzális „emberügyi” szakembere lesz, csak a lelkész és a pszichológus mérkőzhet vele.

Kezére játszik ennek a tendenciának az a körülmény, hogy a jogi normák világosan *kodifikáltak*, ennél fogva egyetemesen hozzáférhetőek. Kényszerítő erejük – különös módon – akkor is érvényesül, ha az érintettek nem ismerik őket. A jogértelmezésre és a jogalkalmazásra hatalmas társadalmi apparátus alakult ki; benne egyre növekvő létszámú szakembergárda dolgozik. Működésük átfogja a társadalom minden korosztályát, réteget és szakmai csoportját. Tagjai közel állnak mind a *hatalmi-politikai* szférához, mind a legmeghittebb *intim-személyes* viszonyokhoz.

4.

A norma mindig kívánatos (vagy éppen elkerülendő!) viselkedési irányt képvisel. Ez a viselkedés azonban tág határok között mozgatható, és teret nyit az *egyéni értelmezések* és *kreatív lelemények* számára. Egyfelől ugyanis a *maximalizmus* külső követelménye (vagy bensővé tett igénye), másfelől pedig a még éppen csak *eltűrhető* vonja meg a határait. „A

mindenséggel mérd magad!” és „ez még elfogadható” között tágas a mozgástér. Pontosán akkora, mint az érett és szabad jogtudat, illetve a fogszikorgató, kikényszerített jogkövetés között.

Ralf Dahrendorf pontosan érzékeltette a normateljesítés rugalmas képlékenységét, midőn megkülönböztette a társadalmi szerepekhez kapcsolódó *normatív várakozások három rétegét* (Muss-, Soll-, Kann-Erwartungen) vagyis a kötelező, illő és lehetséges elvárásokat (Dahrendorf, 1959). Ezek hozzávetőleg a jog, az erkölcs és a konvenció-etikett követelményeinek felelnek meg. Az orvos viselkedésének bizonyos elemeit a jog, másokat a „jó erkölcs”, ismét másokat az udvarias érintkezés normái határozzák meg.

Futólag már utaltunk rá, hogy a társadalmi normativitás érzékeny kérdése maguknak a normáknak az *észlelhetősége* (láthatósága) és az egyéni *normakövetési hajlandóság* kialakulása. Ez mélyen érinti a nevelésügyet, a jogtudat állapotát, a társadalmi nyilvánosság tartalmát működését. Mindez egyetlen alapidlemmához vezet: hogyan zajlik a társadalomban a normatív kívánalmak folyamatos előterjesztése, majd érvényesítése? Bonyolítja a képet az a tény, hogy míg egyetlen társadalom sem képzelhető el egyetemesen érvényes, *egységes jogrend* nélkül, addig a *tradíciók és erkölcsi rendszerek csakis pluralisztikusan* – különféle áramlatok és szemléleti pozíciók türelmes együttlétezéséeként – gondolhatók el. Az ebből eredő konfliktusok számosak, de ezúttal nincs mód elmélyedni bennük.

A pszichológia és a jog határterületének legizgalmasabb problémái a *normakezelés* és *normaalkalmazás* összefüggéseit érintik. Mindennapi életünk és tevékenységünk általában rutinszerűen, automatizált viselkedési szabályok vezérletével zajlik le: *normatív tudatosság*

gunk alacsony szinten működik, vagy lappang. Ám amint konfliktushelyzetbe kerülünk, döntésekre kényszerülünk, esetleg súlyos frusztráció ér, tüstént fellép a *norma-aktualizálási kényszer*: hirtelen megnő normatív tudatosságunk és önreflexióra indító késztetésünk. Egyebek közt azért is, mert gyakorta nem kézenfekvő: melyik az *érvényes (releváns) norma* az adott helyzetben. Ez a törvénysértések minősítése során éppúgy felmerülhet, mint az iskolai súgás triviális eseteiben. A diákok szemében ugyanis ilyenkor a szolidaritás normája érvényes, míg a tanárok az egyéni teljesítmény elbíráltóságának hívei.

A *normatív túlszabályozás* kísértése mindig fenyegeti az egyén szuverenitását és autonómiáját. Legyen bár szó elsődleges csoportokról, iskoláról vagy állampolgárokról, a *hatalmi ágens* mindig készletet érez arra, hogy mértéken túl kiterjessze a normatív szabályozás körét, vagyis a tömeges viselkedés ellenőrzésének lehetőségét. Az ember lényegi jellemzője, hogy *szabálykövető lény*. Ám nem kevésbé igaz az is, hogy legalább ennyire *szabályalkotó* lény. Közreműködik közösségei normatív rendjének kialakításában, de egyúttal igényt tart arra is, hogy *személyes szabadságterét* „berendezhesse”: megszabhassa egyéni életvitelének szabályait.

Bármily paradox legyen is, a normák nem csupán akkor működnek, ha követik őket, hanem akkor is, ha tudatosan vagy akaratlanul megszegik parancsaikat. Ha tudom, hogy normát sértek, akkor mindig működésbe lép erkölcsi érzékem vagy jogtudatom. Ennek megnyilvánulása a *bűntudat*, a *szégyen* és a *lelkiismeretfurdalás*: a normakövetést szabályozó sajátos élmények. Az értékromboló cinizmus éppen ezek hatását kívánja paralizálni. Ha valaki már azt sem tudja, hogy viselkedése normát sért, s nem is reflektál önmagára ebbéli minőségében, reménytelenül kilép az érvényes emberi kultúra keretei közül.

Szépen és általános érvennyel fogalmazta meg mindezt Thomas Mann *A törvény* című elbeszélésében. Mózes így tanítja a népét: „... mindenki, aki a tízparancsolat egy szavát megtöri, titokban megrémüljön önmagától és Istentől, és váljon szíve is hideggé, mert kilépett Isten korlátai közül.” (Mann, 1961, 810–811.) Majd ekképpen folytatja a fenyegető buzdítást: „Jól tudom, és Isten is tudja, hogy az ő parancsait nem fogják megtartani, és az ő szavai ellen mindenkor és mindenütt vétkeznek majd. De mindenesetre jéghidegség fogja körül annak a szívét, aki ezt megtöri, mert az ő húsába és vérebe is be van írva, és jól tudja, hogy a szavak érvényesek.

De átok arra az emberre, aki felkel és így szól: „Nem érvényesek”.

De átok arra az emberre, aki felkel és így szól: „Nem érvényesek”.

Kulcsszavak: *jog, jogalkotás, jogalkalmazás, hagyomány, norma, szokás, erkölcs, viselkedés, pszichológia, szociálpszichológia*

IRODALOM

- Andorka Rudolf – Buda Béla – Donga Katalin et al. (szerk.) (1986): *Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon*. Kossuth, Budapest
- Cutler, Brian L. (ed.) (2008): *Encyclopedia of Psychology and Law*. Vols. I–II, SAGE, London
- Dahrendorf, Ralf (1959): *Homo sociologicus*. Westdeutscher Verlag, Opladen-Köln
- Hajdú Lajos (1983): *A közőjó szolgálatában. A jözefiniz-*

- mus igazgatási és jogi reformjairól*. Magvető, Bp.
- Hajdú Lajos (1996): *Bűnözés és büntetőbíráskodás a XVIII. század hetvenes éveinek Magyarországon*. Akadémiai, Budapest
- Imreh István (1983): *A törvényhozó székegyfalva*. Kriterion, Bukarest
- Kapardis, Andreas (2010): *Psychology and Law. A Critical Introduction*. 3rd ed. Cambridge University Press, Cambridge

Mann, Thomas (1961): A törvény. In: *Thomas Mann elbeszélései*. Magyar Helikon, Budapest, 751–811.

Münnich Iván – Moksony Ferenc (szerk.) (1994): *Devianciák Magyarországon*. Közélet, Budapest

Pataki Ferenc (1988): Társadalmi normativitás és viselkedésszabályozás. In: Pataki Ferenc: *Közösségi társadalom: Eszmény és valóság*. Kossuth, Bp., 164–175.

Sajó András (1980): *Jogkövetés és társadalmi magatartás*. Akadémiai, Budapest

Sajó András (1988): *Társadalmi-jogi változás*. Akadémiai, Budapest

Tárkány-Szűcs Ernő (1981): *Magyar jogi népszokások*. Gondolat, Budapest

